

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 28/1 (Haziran / June 2023), 79-96

Fıkıh Usûlü Kelâm ve Belâgat İlişkisi: Mu'tezilî ve Eş'arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Râzî, Sakkâkî ve Âmidî Mukayesesi)

The Relationship between Fiqh Methodology, Kalâm and Rhetoric: Analysis of Khabar Definitions by Mu'tazilites and Ash'arî Methodists (Comparison of al-Râzî, al-Sakkâkî and al-Âmidî)

Ramazan ÇÖKLÜ

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

Assist Professor, Canakkale University, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language and Eloquence, Çanakkale/Türkiye
ramazancoklu55@hotmail.com ORCID: 0000-0002-3639-1600

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 25 Mart/March 2023 Kabul Tarihi / Date Accepted: 07 Haziran/June 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/June 2023 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as

Çöklü, Ramazan. "Fıkıh Usûlü Kelâm ve Belâgat İlişkisi: Mu'tezilî ve Eş'arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Râzî, Sakkâkî ve Âmidî Mukayesesi)". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (Haziran 2023), 79-96.

DOI: 10.58568/firatahiyat.1271017

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ramazan Çöklü).

Yayıncı / Published by

Firat Üniversitesi/ Firat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

The Relationship between Fiqh Methodology, Kalām and Rhetoric: Analysis of Khabar Definitions by Mu'tazilites and Ash'arī Methodists (Comparison of al-Rāzī, al-Sakkākī and al-Āmidī)

Abstract: Khabar, which is one of the basic ways of acquiring knowledge, has been the subject of different scientific disciplines such as tafsir, ḥadīth, fiqh, kalām and rhetoric. In particular, the fact that the Qur'ān is a collection of Khabars that was revealed to Hz. Muḥammad by Allāh (c.c.) has led to khabar being the common share of Islamic sciences. Even though khabar is mentioned somehow in all Islamic sciences, scholars of fiqh and kalām have examined it in depth in terms of definition, nature, quality and quantity. So much so that, besides trying to create definitions that could cover all individuals, the methodologists and theologians also took into account some theological concerns and tried to reflect this in the definition of khabar they adopted. This situation can be seen very clearly in the Mu'tazilī and Ash'arī methodists. Although there are studies examining the opinions of Mu'tazilī and Ash'arī methodists about the content and parts of the khabar, their definitions of khabar have not been examined as a scientific term. In this research, the khabar definitions of Fahreddin er-Rāzī, Sekkākī and Seyfeddin al-Āmidī, who were Mu'tazilite and Ash'ari methodists living in the 12th and 13th centuries, were analyzed and the theological and linguistic aspects that they observed in these definitions were tried to be determined. In the previous centuries, three khabar definitions were popular among Mu'tazilite and Ash'ari scholars. With the exception of Abū l-Ḥusayn al-Baṣrī, Mu'tazilī and Ash'arī scholars in the mentioned period generally defined the khabar as "the word that can be called true and false" and tried to use expressions that support or reject the view that the Qur'ān was created. It is seen that the methodologists try to shape their views by discussing whether the conjunction to be used in the definition should be "and" or "or". In this research, the khabar definitions of Fakhr al-Dīn al-Rāzī, al-Sakkākī and Sayf al-Dīn al-Āmidī, who were Mu'tazilī and Ash'arī methodists living in the 6th/12th and 7th/13th centuries, were analyzed and the theological and linguistic aspects that they observed in these definitions were tried to be determined. One of them belongs to Abū l-Ḥusayn al-Baṣrī. The other two definitions are various forms of the definition of "the word that can be called true and false". In these definitions, besides the expressions of "approve" and "deny", it was discussed which of the conjunctions "and" and "or" should be used, and it was criticized for the reasons such as not being able to include all the individuals, not being able to remove some individuals that it did not cover, explaining it with unknown concepts and causing a vicious circle. In this research, the criticisms of al-Rāzī, al-Sakkākī and al-Āmidī, on the aforementioned definitions are conveyed, and then the view or definitions of khabar adopted by each of them is explained. The views of the methodologists on the subject were discussed in order of death and under separate headings, and as a result of this, the approach of al-Rāzī first, then the views of al-Sakkākī, and finally al-Āmidī was examined. Again, the views of the three methodologists, whose names are mentioned in these titles, are explained in the same way as in their works, as well as the people and sects they criticize and the method they use are tried to be determined. In addition, in the study, the approach of al-Rāzī, al-Sakkākī and al-Āmidī on the subject was compared and it was determined what concerns they had in the background and how they affected each other and the methodists after them. Thus, the views of al-Rāzī, al-Sakkākī and al-Āmidī regarding the definitions of khabar are examined together with the period before and after them, and they offer a broad perspective to the reader. One of the most important goals of the research, which emphasizes the relationship between fiqh method, kalām and rhetoric, is to reveal the relationship between Islamic sciences with regards to their definition of khabar. The fact that the scholars whose views we have explained have deepened in more than one field is the most important motive that makes it possible to achieve this goal. So much so that al-Rāzī and al-Sakkākī are scholars who have examined the definitions of khabar by the methodologists and theologians even in their rhetoric works and formed their opinions on this subject according to their own understanding of knowledge, not according to

the branch of science to which the work they wrote belongs. Moreover, due to the discussion of a concept in the works written in the 6th/12th and 7th/13th centuries, there are also examples of the use of logic in the fiqh method in the research. Thus, the relationship between the disciplines of al-fiqh, kalām and rhetoric is shown through concrete examples, which can be a khabar field of research for today's researchers. Just for this reason, in addition to the fiqh method and rhetoric works of al-Rāzī, al-Sakkākī and al-Āmidī, the usūl works written in previous centuries and some kalām works were also used. The research consists of an introduction and five chapters. In the introduction, the dictionary meaning of the khabar, its special position in Islamic sciences and the content of the research are mentioned. In the first part, al-Rāzī's, in the second part al-Sakkākī's, and in the third part al-Āmidī's views, criticisms and solutions about the definition and nature of the khabar are explained. In the fourth chapter, the views and methodology of the three methodists mentioned on the subject were compared with a general evaluation, and in the last part, their effects on the later periodists were tried to be revealed.

Keywords: al-Fiqh, Usūl al-fiqh, Mu'tazilite, Ash'ariyya, Khabar, al-Rāzī, al-Sakkākī, al-Āmidī.

Fıkıh Usūlü Kelām ve Belâgat İlişkisi: Mu'tezilî ve Eş'arî Usūlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Râzî, Sekkâkî ve Âmidî Mukayesesi)

Öz: Temel bilgi edinme yollarından biri olan haber tefsir, hadis, fıkıh, kelām ve belâgat gibi farklı ilmî disiplinlerin konusu olmuştur. Özellikle Kur'an'ın Hz. Peygamber'e Allah (c.c.) tarafından vahiy yoluyla indirilen haber topluluğu olması, haberin İslâmî ilimlerin ortak payesi olmasına yol açmıştır. İslâmî ilimlerin tamamında haberden bir şekilde söz edilse de fıkıh usūlü ve kelām âlimleri onu tanım, mahiyet, nitelik ve nicelik bakımından derinlemesine incelemişlerdir. Öyle ki usūlcüler ve kelâmcılar bütün fertlerini kapsayabilecek tanımlar oluşturmaya çalışmanın yanında birtakım itikâdî kaygıları da gözetmişler ve bunu benimsedikleri haber tanımına yansıtmaya çalışmışlardır. Mu'tezilî ve Eş'arî usūlcülerde bu durum çok net bir şekilde görülmektedir. Mu'tezilî ve Eş'arî usūlcülerin haberin içeriği ve kısımlarıyla ilgili görüşlerini inceleyen çalışmalar bulunmakla birlikte onların haber tanımları ilmî bir terim olarak incelenmemiştir. İşte bu araştırmada 6./12. ve 7./13. yüzyıllarda yaşayan Mu'tezilî ve Eş'arî usūlcülerden Fahreddin er-Râzî, Sekkâkî ve Seyfeddin el-Āmidî'nin haber tanımları analiz edilmiş ve onların bu tanımlarda gözettiği itikâdî ve dilbilimsel hususlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha önceki yüzyıllarda Mu'tezilî ve Eş'arî usūlcüler nezdinde genel itibariyle üç haber tanımı şöret bulmuştur. Bunlardan biri Eb'ül-Hüseyn el-Basrî'ye aittir. Diğer iki tanım ise "Kendisine doğru ve yalan denilebilen söz" şeklindeki tanımın çeşitli formlarıdır. Bu tanımlarda "onaylama ve "yalanlama" ifadelerinin yanı sıra "ve" ve "veya" bağlaçlarından hangisinin kullanılmasının gerektiği tartışılmış ve çoğunlukla ilgili tanımın bütün fertlerini kapsamına alamaması, bazı fertleri kapsamı dışına çıkaramaması, bilinmeyen kavramlarla açıklanması ve kısır döngüye yol açması gibi nedenlerle eleştirmiştir. Araştırmada Râzî, Sekkâkî ve Āmidî'nin sözü geçen tanımlara yönelttikleri eleştiriler aktarılmış, sonra da her birinin benimsediği görüş yahut haber tanımı açıklanmıştır. Usūlcülerin konuyla ilgili görüşleri vefat sırasına göre ve ayrı başlıklar altında ele alınmış, bunun bir sonucu olarak önce Râzî'nin, sonra Sekkâkî'nin en sonunda da Āmidî'nin yaklaşımı incelenmiştir. Yine bu başlıklarda adı anılan üç usūlcünün görüşü tıpkı eserlerindeki gibi maddeler halinde açıklanmış, yanı sıra eleştirdiği kişi ve fırkalar ile kullandığı yöntem de tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca araştırmada Râzî, Sekkâkî ve Āmidî'nin konuyla ilgili yaklaşımı mukayese edilmiş, arka planda hangi kaygıları taşıdıkları, birbirlerini ve kendilerinden sonraki usūlcülerini ne şekilde etkiledikleri tespit edilmiştir. Böylece Râzî, Sekkâkî ve Āmidî'nin haberin tanımı özelinde görüşleri, kendilerinden önceki ve sonraki dönemle birlikte incelenmiş olmakta ve okuyucuya geniş bir bakış açısı sunmaktadır. Fıkıh usūlü, kelām ve belâgat ilişkisinin vurgulandığı araştırmaların en önemli hedeflerinden biri, haberin tanımı dolayısıyla İslâmî ilimler arasındaki

ilişkiyi ortaya koymaktır. Görüşlerini açıkladığımız âlimlerin birden fazla alanda derinleşmiş olması bu hedefi gerçekleştirmeyi mümkün kılan en önemli sâiktir. Öyle ki Râzî ve Sekkâkî, belâgat eserlerinde dahi usûlcülerin ve kelâmcıların haber tanımlarını incelemiş ve bu konudaki görüşünü yazdığı eserin ait olduğu ilim dalına göre değil, kendi bilgi anlayışına göre oluşturmuş âlimlerdir. Dahası, 6./12. ve 7./13. yüzyıllarda kaleme alınan eserlerdeki bir kavramın tartışılması nedeniyle araştırmada mantık ilminin fıkıh usûlündeki kullanımından misaller de bulunmaktadır. Böylece fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat disiplinleri arasındaki ilişki somut misaller üzerinden gösterilmiş olmaktadır ki bu, günümüz araştırmacıları için yeni bir araştırma sahası olabilir. Sırf bundan ötürü araştırmada Râzî, Sekkâkî ve Âmidî'nin fıkıh usûlü ve belâgat eserlerinin yanında önceki asırlarda yazılan usûl eserleri ile bazı kelâm eserlerinden de faydalanılmıştır. Araştırma giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Girişte haberin sözlük anlamından, İslâmî ilimler içindeki özel konumundan ve araştırmanın içeriğinden söz edilmiştir. Birinci bölümde Râzî'nin, ikinci bölümde Sekkâkî'nin, üçüncü bölümde ise Âmidî'nin haberin tanımı ve mahiyeti hakkındaki görüşleri, eleştirileri ve sundukları çözümler açıklanmıştır. Dördüncü bölümde sözü geçen üç usûlcünün konuyla ilgili görüşü ve metodolojisi genel bir değerlendirmeyle mukayese edilmiş, son bölümde ise sonraki dönemlerdeki usûlcülere etkisi ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Mu'tezile, Eş'ariyye, Haber, Râzî, Sekkâkî, Âmidî.

Giriş

Haber sözlükte, bir şeyi bilmek,¹ aktarılan şey,² herhangi bir konuda nakledilen bilgi³ ve benzeri anlamlara gelen “حَبْرٌ” ve “خَبْرَةٌ” köklerinden türetilmiş bir isimdir.⁴ Başta Kur'an ilimleri olmak üzere⁵ hadis,⁶ kelâm,⁷ fıkıh,⁸ dil ve belâgat⁹ gibi farklı ilim dallarında incelenen ve tartışılan bir kavram olan haber özellikle fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat eserlerinde kelâmın kısımlarından biri olarak incelenmiştir.¹⁰ Usûlcüler, kelâmcılar ve dilciler genel itibarıyla konuya haberi tanımlayarak başlamışlar ve efrâdını câmi, ağıârını da mâni birer tanım oluşturabilmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Onların bu tanımları oluştururken arka planda birtakım kelâmî, aklî ve dilbilimsel endişeler taşıdıkları görülmektedir.¹¹

¹ Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hasen el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-lüga*, thk. Ahmet Muhtar Ömer - Dâhî Abdülbakî, (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1988), 186.

² Ebü'l-Abbâs, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fi garîbi'l-şerhi'l-kebîr*, nşr. el-Mektebetü'l-İlmiyye (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts), 1/162.

³ Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 31.

⁴ Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 50; Mustafa İrmak, *Haber ve İnşa (Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri)* (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 61-62.

⁵ Kur'an, Hz. Peygamber'e Allah'tan (c.c.) vahiy yoluyla indirilen haberlerden oluşan bir kitaptır. Yusuf Şevki Yavuz, “Haber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/346.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Alkan, *Hicri İlk İki Asır Fıkıh Eserlerinin Hadis Usûlü Terimlerinin Oluşumundaki Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 182-188, 133-138.

⁷ Mesela bk. Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî*, thk. Mahmûd Muhammed Kâsım (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012), 15/317-410.

⁸ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982), 2/73-133.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1409/1988), 1/48; Ebü Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd., (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts), 1/12-63.

¹⁰ Mesela bk. Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Helmut Ritter (Wiesbaden: Dâru Ferâiz Şitâyiz, 1400/1980), 444; Basrî, *el-Mu'temed*, 1/16; Ebü Ya'kûb Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 164.

¹¹ Çalışma boyunca bu iddiayı destekleyen bilgilere sıklıkla yer verilecektir.

6./12. ve 7./13. yüzyıllarda yaşayan Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin haber tanımlarını incelemeyi hedefleyen araştırmamızda Mu'tezilî bir dil bilgini olmanın yanında usûlcü de olan Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) ve Eş'arî usûlcülerden Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ile Seyfeddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) haberin tanımı ve mahiyeti hakkında görüşleri incelenecek ve mukayese edilecektir. Râzî, Sekkâkî ve Âmidî aynı asırda yaşamış ve yaşadığı döneme damga vurmuş âlimlerdir.¹² Onların eserleri ve görüşleri birer kaynak olmanın yanında dönemin ilmî ve aktüel hayatına ayna tutan vesikalarlardır. Haberin tanımı da adı anılan üç âlimin ayrıntılı bir şekilde incelediği meselelerden biridir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla literatürde haber kavramını kelâm, fıkıh usûlü ve belâgat ilişkisi çerçevesinde teknik bir terim olarak inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu konudaki ilk girişimlerden biri olan araştırmamız İslâmî ilimler arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Araştırmada önce Râzî, Sekkâkî ve Âmidî'nin haberin tanımıyla ilgili görüşleri analiz edilip incelenecek, ardından mukayese yoluyla değerlendirme yapılacaktır. En sonunda da sözü geçen üç usûlcünün haberin tanımı kapsamında kendisinden sonraki usûlcüleri ne şekilde etkilediği ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Konuya başlamadan önce haberin Râzî, Sekkâkî ve Âmidî öncesi dönemde yaşayan Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcüler tarafından da fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat ilişkisi çerçevesinde tanımlandığını ve tartışıldığını ifade edelim. Çalışma içerisinde yeterli ölçüde yer vereceğimiz için söz konusu tanımları ve tartışmaları burada özel olarak açıklamayacağız.

1. Râzî: Fıkıh Usûlü ve Belâgatın Ortak Bir Kavramı Olarak Haber

Râzî, *el-Mahsûl*'de haberin söz cinsine özel hususî bir kelâm olduğunu ve söz dışındaki bilgi aktarım yollarından işaret ve delaletle mecazen haber denildiğini ifade ettikten sonra kendisinden önce şöhret bulan şu üç haber tanımına yer verir:¹³

1. Haber "Kendisine doğru veya yalan bitişebilen söz/الْكُذْبُ أَوْ الصِّدْقُ أَوْ الْكُذْبُ"dür. Başta Bâkullânî (ö. 403/1013)¹⁴ olmak üzere *Telhîs* isimli eserinde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)¹⁵ ve Gazzâlî (ö. 505/1111)¹⁶ gibi Eş'arî usûlcüler haberi bu şekilde tanımlamıştır. Onlara göre sâdikun li-nefsihî olduğu için kendisinden asla yalan sâdir olmayan Allah'ın (c.c.) kelâmının, hadislerin ve bedîhî gerçeklerin tanıma dâhil olması için doğru ve yalan kavramlarıyla açıklanan haberin "veya" bağlacıyla tanımlanması gerekmektedir.¹⁷ Râzî bu tanımı kısır döngüye yol açtığı için meramı ifade etmede yetersiz bulmaktadır. Şöyle ki tanımda haber doğru ve yalan kavramlarıyla açıklanmaktadır. Oysa haber, bu ikisini de kapsamına alan bir cins isim olup türleri (nev') olan doğru ve yalandan daha çok bilinen bir terimdir. Bu yüzden haberin doğru ve yalan kavramlarıyla değil, doğru ve yalan kavramlarının haberle açıklanması gerekmektedir. Bunun tam aksine olması, Râzî'ye

¹² Râzî, 543/1149'da doğup 606/1210'da, Sekkâkî, 555/1160'da doğup 626/1229'da, Âmidî ise 551/1156'da doğup 631/1233'te vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/89; İsmail Durmuş, "Sekkâkî, Ebû Ya'kûb", 36/332; Emrullah Yüksel, "Âmidî, Seyfeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/57.

¹³ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî (Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 4/215-217.

¹⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkullânî, *Temhîdül-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar (Lübnan: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1408/1987), 433-434.

¹⁵ Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü'rî, *Kitâbü't-Telhîs fî usûli'l-fıkh*, thk. Abdulah Cevlim en-Nebâlî - Beşir Ahmed el-'Umerî, (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts), 2/275.

¹⁶ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Müstasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993), 105-106.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Cüveynî, *Telhîs*, 2/275-277; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 105-106.

göre tanımın devre, yani kısır döngüye yol açtığını göstermektedir.¹⁸ Görüldüğü üzere Râzî haberin bu tanımını mantık ilminin kavramlarını ve ilkelerini kullanarak eleştirmektedir.¹⁹

Râzî daha sonra bu tanımın şu üç yönden daha eleştirildiğini açıklamaktadır.

A. Tanımda terdîd anlamına delalet eden, daha açık bir ifadeyle sözü doğru ve yalandan birine ihtimalli kılan “veya” bağlacına yer verilmiştir. Eleştiri sahiplerine göre terdîd anlamı tarife zıttır. Ayrıca tanıma göre kendisine haber denen her bir söz doğru ya da yalan olma durumunda kalmaktadır. Fakat haber-i vâhidlerin aynı anda beraberce doğru ve yalana ihtimalli olmaları söz konusu değildir. Bu da tanımın meramı ifade etmede yetersiz olduğunu göstermektedir.²⁰ Râzî’ye göre bu eleştiriye tanımda haberin mahiyeti itibariyle doğru ve yalandan biriyle nitelenen bir kavram olarak tek yönden tarif edildiğini ve bu açıdan bakıldığında onda terdîd anlamının bulunmadığını ileri sürerek karşılık verilebilir.²¹

B. Allah’ın (c.c.) kelamının hiçbir şekilde yalan ihtimali taşıması söz konusu değildir. Bu da tanımın Allah’ın (c.c.) kelamını kapsayıcı nitelikte, yani efrâdını câmi olmadığını göstermektedir.²² Yine Râzî’ye göre bu eleştiriye tanımda bir hitaba haber denebilmesi için sözün doğru veya yalandan biriyle nitelenebilmesinin yeterli görüldüğünü, dolayısıyla Allah’ın (c.c.) her zaman doğru olan haberlerinin tanımın kapsamına girdiğini söyleyerek karşılık vermek mümkündür.²³ Daha önceki asırlarda Mu’tezilî usûlcülerden Kādî Abdülcebâr (ö. 415/1025) da kendi benimsediği haber tanımına yöneltilen benzer bir eleştiriye bu şekilde karşılık vermiştir.²⁴ O halde Râzî’nin Kādî Abdülcebâr’ın bu açıklamasını makul bulduğu söylenebilir.

Aslında bu iki eleştirinin ilk muhatabı Bâkılânî, Cüveynî ve Gazzâlî gibi Eş’arî usulcüler değildir. Aksine haberi “Kendisine doğru ve yalan denilebilen kelâm/الْكَلَامُ الَّذِي يَدْخُلُهُ الصِّدْقُ وَالْكَذِبُ” olarak, yani “ve” bağlacıyla tanımlayan Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-80) ve Kādî Abdülcebâr gibi Mu’tezilîlerdir.²⁵ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mu’tezilîlerin haber tanımını bu gerekçelerle ilk eleştiren Bâkılânî’dir. O, haberin “veya” bağlacıyla tanımlanması durumunda söz konusu sorunun çözüleceğini iddia etmiş, daha sonraki asırlarda Cüveynî sadece *Telhîs*’te Gazzâlî de *el-Müstasfâ*’da aynı geleneği devam ettirmiştir.²⁶ Ne var ki Bâkılânî’nin görüşü birtakım usûlcüler tarafından kabul görmemiş, dahası onlar aynı sorunun Bâkılânî’nin “veya” bağlaçlı tanımı için de söz konusu olduğunu iddia etmişlerdir. Öyle ki Bâkılânî’ye yöneltilen eleştirileri güçlü bulan Mâlikî usûlcü Kādî Abdülvehhâb (ö. 422/1031) haberi “Sığası doğru veya yalana ihtimalli olan söz/مَا احْتَمَلَتْ صِبْغَتُهُ الصِّدْقَ أَوْ الْكَذِبَ” olarak yeniden tanımlamıştır.²⁷ Râzî’nin “ve” bağlaçlı haber tanımından hiç söz etmeyip doğrudan “veya” bağlaçlı tanıma yöneltilen eleştirilerden bahsetmesi, onun da doğru ve yalan kavramlarıyla tanımlanan iki tanımı benzer içerikte ve sözü edilen şekilde eleştirilmeye elverişli gördüğünü gösterebilir.

¹⁸ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/217-218.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. M. Naci Bolay, “Beş Küllî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/545-546.

²⁰ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/218.

²¹ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/218.

²² Râzî, *el-Mahsûl*, 4/218.

²³ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/218.

²⁴ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 15/320.

²⁵ Adı geçen Mu’tezilîlerin haber tanımı için bk. Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 15/319; Ebü’l-Hasen (Ebü’l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebî, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî, (Beyrut: el-Mektebû’l-İslâmî, ts), 2/6.

²⁶ Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü’rî, *el-Burhân fî usûli’l-fikh*, thk. Salah b. Muhammed b. Uveyda (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418/1997), 1/215; a.mlf., *Telhîs*, 2/275-277; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 105-106

²⁷ Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîlî el-Mâzerî, *İzâhu’l-mahsûl min Burhâni’l-usûl*, thk. Ammâr et-Tâlibî (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, ts.), 416-417.

C. “Muhammed (s.a.v.) ve Müseylime doğru söylüyorlar” sözü haber olmakla birlikte doğru ve yalan değildir. Bu da tanımın efrâdını câmi ve ağıyârını mâni olmadığını göstermektedir.²⁸ Râzî’ye göre bu eleştiriye “Muhammed (s.a.v.) ve Müseylime doğru söylüyorlar” sözünün tek bir haber gibi gözükse de kendi içinde doğru ve yalan olan iki haberden oluştuğunu söyleyerek karşılık vermek mümkündür. Şöyle ki haberin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) nübüvvet iddiasına yönelik kısmı doğru, Müseylime’nin iddiasına yönelik kısmı ise yalandır. Haber bir bütün olarak düşünüldüğünde ise doğruluğun Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müseylime’ye beraberce nispet edilmesi nedeniyle yalandır. Bu yüzden “Muhammed (s.a.v.) ve Müseylime doğru söylüyorlar” sözü haberin mevcut tanımını ihlal etmemektedir.²⁹ Kaynaklar geçen bilgilere göre Râzî’nin mümkün gördüğü bu görüş daha önceki asırlarda yaşayan dil bilimci Ebû Abbâs el-Müberra (ö. 286/900) ve Mu’tezilî usûlcülerden Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ile Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-80) tarafından ileri sürülmüştür.³⁰ Görüldüğü üzere Râzî onların cevabını da makul bulmaktadır.

2. Râzî öncesi dönemde şöhret bulan tanımlarından bir diğerine göre haber “Doğru bulmaya veya yalanlamaya ihtimali olan söz/التَّكْذِيبِ أَوْ التَّصْدِيقِ أَوْ”dür. Sıdk ve kizb kavramlarının tef’îl babından gelmesi dışında bir öncekiyle aynı olan bu tanım, bir şeyin yine kendisiyle ve ancak kendisi sebebiyle bilinebilen başka meçhul ifadelerle tanımlandığı, meramı ifade etmede yetersiz bir tarif olduğu ileri sürülerek eleştirilmiştir. Söz gelimi tanımda geçen tasdik ve tekzip ifadeleri sözün niteliğini ihbar etme özelliği taşıyan bir tür haber verme şeklidir. Daha sonra haberin tasdik ve tekzip ifadeleri kullanılarak açıklanması, bir bakıma haberin haberle ve anlamları ancak haberin ne demek olduğu açıklandığında bilinebilen meçhul terimlerle (tasdik ve tekzip) tanımlanması kabilinden yanlış bir tutumdur. Bu da tanımın meramı ifade etmede yetersiz olduğunu göstermektedir.³¹ Daha önceki asırlarda Ebû’l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044) “Kendisine doğru ve yalan dâhil olan söz/كَلَامٌ يُفِيدُ بِنَفْسِهِ إِضَافَةً إِلَى أَمْرٍ مِنَ الْأُمُورِ إِلَى أَمْرٍ مِنَ الْأُمُورِ نَفْيًا أَوْ كَلَامٌ يُفِيدُ بِنَفْسِهِ إِضَافَةً إِلَى أَمْرٍ مِنَ الْأُمُورِ إِلَى أَمْرٍ مِنَ الْأُمُورِ نَفْيًا أَوْ” şeklinde Mu’tezilî usûlcülerin genelini benimsediği haber tanımını bu gerekçeyle eleştirmiştir.³²

3. Haber “Onay verme veya reddetme bakımından bir emri diğerine eklemek suretiyle kendi başına kastedilen manayı ifade eden kelâm/كَلَامٌ يُفِيدُ بِنَفْسِهِ إِضَافَةً إِلَى أَمْرٍ مِنَ الْأُمُورِ إِلَى أَمْرٍ مِنَ الْأُمُورِ نَفْيًا أَوْ”dır.³³ Râzî, Ebû’l-Hüseyin el-Basrî’ye ait olan bu haber tanımının şu üç yönden eleştirildiğini açıklamaktadır:³⁴

A. Bu tanım, bir şeyin mevcudiyetinin kendi zâtıyla/mahiyetiyle aynı olmasını gerektirmektedir. Mesela “siyah mevcuttur” sözü haberdir. Ancak bu haberde bir şey diğer bir şeye eklenmemiştir. Bu da tanımın efrâdını câmi’ olmadığını göstermektedir.³⁵

²⁸ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/218.

²⁹ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/218-219.

³⁰ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/320-321; Basrî, *el-Mu’temed*, 2/74.

³¹ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/219.

³² Basrî, *el-Mu’temed*, 2/74.

³³ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/217.

³⁴ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/219-220.

³⁵ Mevcut *el-Mahsûl* nüshasında burası “hem haber hem de bir şeyin diğer bir şeye bitişmesi/فهو خير مع أنه إضافة شئ إلى شئ” olarak geçmektedir. (*el-Mahsûl*, 4/220). Şehâbeddin el-Karâfî’nin (ö. 684/1285) *el-Mahsûl*’ü şerh ettiği *Nefâ’isü’l-usûl fi şerhi’l-Mahsûl* adlı eserdeki ibare de aynıdır. Ancak Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283) *et-Tahsîl mine’l-Mahsûl* adlı eserinde, Hindî (ö. 715/1315) de *el-Fâ’ik fi usûli’d-dîn ve Nihâyetü’l-vüsûl fi dirâyeti’l-usûl* de adlı eserlerinde aynı ibareyi “haberdir, fakat kendisinde bir şeyin diğer bir şeye nispeti söz konusu değildir/خير مع عدم إضافة أمر - خير مع نسبة أمر إلى أمر - خير مع أنه ليس فيه نسبة أمر إلى أمر” olarak aktarmışlardır. Kanaatimizce Urmevî ile Hindî’nin nakli daha doğru gözükmektedir. Zira Râzî burada tanımı eleştirmektedir. “Siyah mevcuttur” ifadesi hem haber olup hem de kendisinde bir şeyin diğer bir şeye eklenmesi durumu söz konusu olduğunda ise tanıma dâhil olmakta, dolayısıyla Ebû’l-Hüseyin el-Basrî’yi eleştirecek bir durum kalmamaktadır. Bu yüzden mevcut *el-Mahsûl*’deki ifadenin -muhakkik kaynaklı- hatalı olduğu düşünülebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Râzî, *el-Mahsûl*, 4/220; Ebû’s-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid el-Urmevî, *et-Tahsîl mine’l-Mahsûl*, thk. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1408/1988), 2/92; Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-

B. Tanım sıfatları haberin kapsamından tam olarak çıkarabilecek nitelikte, yani ağyarını mâni' değildir. Söz gelimi "Hayvân-ı nâtık yürüyor/ الْحَيَوَانُ النَّاطِقُ يَمْشِي" ifadesindeki "Hayvân-ı nâtık" terkinde hayvan sözcüğü nâtık lafzına nispet (izafe) edilmiştir. Fakat bu terkip haber değildir. Bu da tanımın ağyârını mâni' olmadığını göstermektedir.³⁶

C. Tanımda geçen "نَفْيًا أَوْ إِثْبَاتًا" ifadesi devre, yani kısır döngüye yol açmaktadır. Şöyle ki nefiy, bir şeyin mevcut olmadığını, ispat ise bir şeyin mevcut olduğunu ihbâr etme/haber vermedir. Haberi bu iki terimle tanımlamak, bir şeyi kendisiyle ve bilinmeyen bir başka şeyle açıklamak kabilinden kısır döngüye yol açar.³⁷

Bütün bu eleştirilerden sonra Râzî, *el-Mahsûl*'de haberin mahiyeti düşünüldüğünde tanıma (had ve resme) ihtiyaç duyulmayacak kadar açık ve anlaşılır bir kavram olduğunu iddia etmiş, bunun bir sonucu olarak da haberi tanımlamamıştır. O, görüşünü şu iki delille temellendirmeye çalışmaktadır:

1. Haberin mahiyeti iktisabî olarak değil, aklen zaruri olarak bilinir. Şöyle ki bütün insanlar haberin mevcut olup ma'dûm olmadığını ve bir şeyin aynı anda hem mevcut hem de ma'dûm olamayacağını zaruri olarak bilir. Mutlak haberin has haberin bir cüzü/parçası olduğunu ve küllün/bütünün ancak cüzün/parçanın bilinmesiyle öğrenileceğini belirten Râzî, cüzî habere itibarla küllî haberin de zaruri olarak bilineceğini savunmaktadır. Başka bir ifadeyle Râzî'ye göre has haber nasıl iktisabî olarak öğrenilmiyorsa aynı şekilde mutlak haberin mahiyeti de iktisabî olarak öğrenilmez.³⁸ Görüldüğü üzere Râzî burada mantık ilminin yöntemlerini ve terimlerini kullanarak hem tikel haberlerin hem de genel/küllî haberin zorunlu olarak bilindiğini savunmaktadır.

2. Râzî, herkesin aklen haberi emirden ve haberin hüsün olduğu yer ile emrin hüsün olduğu yeri birbirinden zaruri olarak ayırabileceği kanaatindedir. Ona göre haberin varlığı gibi haber ile emir arasındaki ayırım da bedîhî tasavvurdur.³⁹ Şayet burada haberlerin lafız olduğu ve lafızların tasavvurlarının bedîhî olamayacağı ileri sürülürse, Râzî, haberle ister zihindeki hüküm isterse o hükümün mahiyetine delalet eden lafız kastedilsin her iki durumda da haberin aklen bedîhî olarak bilineceğini iddia etmektedir. Zira ona göre mana bedîhî tasavvur olunca, o manaya delalet eden lafız da bedîhî tasavvur olur.⁴⁰ Görüldüğü üzere Râzî, ikinci delilde de görüşünü mantık ilkelerini kullanarak temellendirmektedir. Râzî burada haber ile emir arasındaki farka değinerek, Kâdî Abdülcebbar gibi haberi kelâmın diğer kısımlarından ayırmak için tanımladıklarını iddia edenlere cevap vermeyi kastetmiş olabilir.⁴¹

el-Mahsûl'de haberin manası açık ve anlaşılır olduğu için tanıma ihtiyaç duymayan bir kavram olduğunu belirten Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz* adlı belâgat eserinde haberi: "Nazmı, bilinen bir şeyin yine bilinen bir şeye nispetini nefiy veya ispat yoluyla gerektiren kelâm / هو الممتضى بصريحه نسبة معلوم على / معلوم بالنفي أو الإثبات" olarak tanımladığını görmekteyiz. Râzî *Nihâyetü'l-îcâz*'da daha sonra haberin "Doğru ve yalana ihtimalli söz/المُحْتَمِلُ لِلصِّدْقِ وَالْكَذِبِ" ve "Doğrulamaya ve yalanlamaya ihtimalli

Mısrî el-Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, thk. Âdil ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995), 6/2785; Ebû Abdillâh Safiyüddîd Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Hindî el-Urmevî, *el-Fâ'ik fi usûli'd-dîn*, thk. Mahmûd Nassâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/138; a.mlf., *Nihâyetü'l-vüsûl fi dirâyeti'l-usûl*, thk. Sâlih b. Süleymân Yûsuf – Sa'd b. Sâlim es-Süveyh (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1416/1996), 7/2704.

³⁶ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/220; Urmevî, *et-Tahsîl*, 2/92; Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 6/2785.

³⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/220; Urmevî, *et-Tahsîl*, 2/93; Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 6/2786.

³⁸ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/221-222.

³⁹ Bedîhî tasavvur, insan zihninde herhangi bir çaba göstermeksizin meydana gelen bilgi demektir. "Varlık mevcuttur" sözündeki varlığın tasavvuru, soğuk ve sıcakın tasavvuru buna misal verilebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Adem Evmeş, "Hillî'de Kavramlar Mantiği", *Mantık Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2021), 8; M. Naci Bolay, "Bedîhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/322-323.

⁴⁰ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/222; Urmevî, *et-Tahsîl*, 2/93; Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 6/2786-2787.

⁴¹ Kâdî Abdülcebbar'ın görüşü için bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 2/74-75.

söz/المِحْتَمِلُ لِلتَّصْدِيقِ وَالتَّكْذِيبِ” şeklindeki tanımlarını kısır döngüye neden oldukları için eleştirmiştir.⁴² Zira birinci tanımdaki sıdk ve kizb kavramları haberin bilinmesiyle, ikinci tanımdaki tasdik ve tezkib kavramları ise sıdk ve kizbin bilinmesiyle bilinebilir. Bu ise bir şeyin yine kendisiyle veya bilinmeyen başka bir şeyle tanımlanması kabilinden bir tür kısır döngüdür.⁴³

Netice itibariyle Râzî'nin kendisinden önceki asırlarda yaşayan Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin genelinin benimsediği haber tanımlarını meramı ifade etmede yetersiz bulunduğunu söyleyebiliriz. Eserleri incelendiğinde onun haberin tanımıyla ilgili iki farklı görüşünün bulunduğu, *el-Mahsûl*'de haberin tanımlanmasına şiddetle karşı çıkarken *Nihâyetü'l-İcâz*'da onu tanımladığı görülmektedir. Râzî'nin haber tanımı daha önceki tanımlardan farklı orijinal içerikli bir tariftir.

2. Sekkâkî: Geleneğe Sert Eleştiri

Râzî ile aynı dönemde yaşayan Mu'tezilî⁴⁴ dil bilimci Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî de haberin tanımı hakkında görüş beyan eden meşhur âlimlerden biridir. O, haber ve talep konusuna ilgi gösteren iki fırka bulunduğunu aktardıktan sonra onların bir kısmının haber ve talebi tanımladığını, bir kısmının ise buna gerek duymadığını belirtir. Sekkâkî'nin kendisi de mezkûr iki kavramın tarife gerek duyulmayacak kadar açık ve anlaşılır olduğunu düşünmektedir. Ona göre had ve resim konusunda bilgisi olmayan bütün akıl sahipleri, hatta azıcık bir temyiz (muhakeme) gücüne sahip olan çocuklar bile doğru ve yalan söyleyen kişileri bilirler.⁴⁵

Sekkâkî daha sonra o dönemde şöhret bulan üç farklı haber tanımını aktarıp eleştirmektedir. Birinci tanıma göre haber: “Doğru ve yalana ihtimalli söz/الكَلَامُ الْمُحْتَمِلُ لِلصِّدْقِ وَالْكَذْبِ” veya “Doğrulamaya ve yalanlamaya ihtimalli söz/الكَلَامُ الْمُحْتَمِلُ لِلتَّصْدِيقِ وَالتَّكْذِيبِ”dür. Bu tanımlar Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin daha önceki asırlarda benimsediği meşhur haber tarifleridir. Sekkâkî, Râzî'nin de aktarıp eleştirdiği bu tanımları tıpkı onun gibi⁴⁶ devre/kısır döngüye yol açtığı ve bir şeyin bilinmeyen başka bir şeyle açıklanmasını gerektirdiği için hatalı bulmaktadır.⁴⁷

İkinci tanıma göre haber: “Nefiy (onaylama) veya ispat (reddetme) bakımından bir emri diğerine eklemek suretiyle kendi başına kastedilen manayı ifade eden kelâm/كَلَامٌ يُفِيدُ بِنَفْسِهِ إِضَافَةَ أَمْرٍ مِنَ الْأُمُورِ /إلى أمرٍ مِنَ الْأُمُورِ نَفْيًا أَوْ إِثْبَاتًا”dır. Araştırmanın ilk başlığında bu tanımın Mu'tezilî usûlcü Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'ye ait olduğunu açıklamıştık. Sekkâkî bu tanımın sıfatı haberin tanımından çıkarmaması nedeniyle, yani ağyârını mâni olmadığı için hatalı bulmaktadır. Söz gelimi “Zeyd'in çocuğu/العَلَامُ الَّذِي لَزِيْدٍ” ifadesi çocuğun Zeyd'e ispat yoluyla izafe edildiği, “Zeyd'in olmayan çocuk/لَيْسَ لِزَيْدٍ” ifadesi ise çocuğun Zeyd'e nefy yoluyla izafe edildiği iki ifadedir. Bu iki ifade Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin haber tanımının kapsamına girmekle birlikte haber değildir. Çünkü sözü geçen iki ifade haberin gereği/lâzımı olan doğru ve yalan sıfatlarıyla nitelenmeye elverişli değildir. Sekkâkî'ye göre bu durum Basrî'nin haber tanımının meramı ifade etmede yetersiz olduğunu göstermektedir.⁴⁸ Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin haber tanımı daha önce aynı gerekçeyle Râzî tarafından da eleştirilmiştir.⁴⁹ Sekkâkî'nin mezkûr tanımdaki kusuru belâgat terimlerini (lâzım-ı haber) kullanarak eleştirmesi ise buradaki diğer inceliklerdir.⁵⁰

Sekkâkî'nin eleştirdiği üçüncü tanıma göre haber: “Nazmı, bilinen bir şeyin yine bilinen bir şeye nispetini nefiy (reddetme) veya ispat (onaylama) yoluyla gerektiren kelâm/هُوَ الْمُقْتَضَى بِصَرِيحِهِ نِسْبَةً”

⁴² Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz fî dirâyeti'l-İcâz*, thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu (Beirut: Dâru Sâdır, 1425/2004), 74.

⁴³ Bu meselenin detaylarını önceki paragraflarda Râzî'nin *el-Mahsûl*'deki görüşünü açıklarken aktarmıştık.

⁴⁴ Durmuş, “Sekkâkî, Ebû Ya'kûb”, 36/332-334.

⁴⁵ Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, 164.

⁴⁶ Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, 74.

⁴⁷ Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, 164-165. Tanımların hangi sebeple kısır döngüye yol açtığını daha bir önceki bölümde ayrıntılı olarak açıkladığımız için burada kısaca aktardık.

⁴⁸ Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, 165.

⁴⁹ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/220.

⁵⁰ Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, 165.

الإنباتِ معلوم على معلوم بالتفني أو الإنباتِ"dir. Sekkâkî, Râzî'ye ait olan bu tanımı meramı ifade etmede yetersiz bulduğu için eleştirmektedir.⁵¹ Görüldüğü üzere haberin tanıma ihtiyaç duymayan ve manası doğrudan anlaşılır bir kelâm olduğunu belirten Sekkâkî, hem daha önceki asırlarda Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin benimsediği haber tanımlarını hem de kendisiyle çağdaş olan Râzî'nin haber tanımını eleştirmiştir.

3. Âmidî: Tanımların Analizi ve Tashih

6/12. ve 7/13. yüzyıllarda Râzî ve Sekkâkî gibi mevcut haber tanımlarını analiz eden âlimlerden bir diğeri Eş'arî usûlcü Seyfeddin el-Âmidî'dir. Âmidî'ye göre haber kelimesiyle bazen delalet ve işaret yoluyla aktarılan bilgiler bazen de hususi sözler kastedilmektedir. Mesela "Gözlerin bana şunu bildiriyor (söylüyor)/بِكَدَا عَيْنَاكَ تُخْبِرُنِي" ve "Karga şunu bildiriyor (söylüyor)/بِكَدَا الْعُرَابُ يُخْبِرُ بِكَدَا" cümlelerinde işaret ve delalet yoluyla aktarılan bilgi haber "يُخْبِرُ" kelimesiyle ifade edilmiştir. "Zeyd kalktı/قَامَ زَيْدٌ" ve "Amr oturdu/قَعَدَ عَمْرٌ" gibi sîgalara ve sîgalarla ifade edilmekle birlikte nefiste kaim olan manalara haber denmesi ise hususi sözlerin haber olarak isimlendirilmesine misaldir. Âmidî, haber denildiğinde akla ilk olarak sîgalardan oluşan kelâmın gelmesi nedeniyle haberin hususi sözler için kullanımının hakikat, işaret ve delalet yoluyla aktarılan bilgi için kullanımın ise mecaz olduğunu söyler.⁵²

Âmidî haberin mahiyeti hakkındaki bu kısa bilgiden sonra onun tanımıyla ilgili yaklaşımları açıklamaya ve mevcut haber tanımlarını incelemeye başlamaktadır. Söz gelimi birtakım usûlcüler haberi ilmî bir terim olarak tanımlarken bazıları da onun akılla zarurî olarak bilindiğini, bu yüzden tanımlanmaya ihtiyaç duymadığını iddia etmişlerdir. Âmidî, haberin tanıma ihtiyaç duymayan bir kavram olduğunu iddia edenlerin görüşlerini şu iki delille temellendirmeye çalıştıklarını aktarmaktadır:

1. Herkes haberin mevcut olup ma'dûm olmadığını ve bir şeyin aynı anda hem mevcut hem de ma'dûm olamayacağını aklen zaruri olarak bilir.

2. Herkes haber ve emrin hangi konumlarda hasen olduklarını aklen zaruri olarak bilir.

Âmidî görüş sahibini açıklamasa da bu iddianın ve delillerin Râzî'ye ait olduğunu araştırmanın ilk kısmında açıklamıştık.⁵³ Âmidî'ye göre haberin aklen zaruri olarak bilinen bir kavram olduğu iddiası sağlam bir temele dayanmayan bir görüştür. Bu konuda ileri sürülen deliller ise aynı görüşün tam aksini savunmak, yani haberin mahiyetine yönelik bilginin aklen zaruri olmadığını iddia etmek için kullanılabilir argümanlardır. Şöyle ki Âmidî'nin bilgi anlayışında bir şeyin zaruri bilgi ifade etmesi için aklın onu delil getirmeye ihtiyaç duymaksızın kendiliğinden bilebilmesi, doğruluğunu kabul etmesi gerektirmektedir. Delille ispat edilen bilgi ise zaruri değil, ancak nazarî olabilir. Râzî'nin görüşünü iki delil kullanarak temellendirmesi de Âmidî'ye göre onun haberin aklen zaruri olarak bilineceğine yönelik iddiasının tutarlı olmadığını göstermektedir.⁵⁴

Âmidî'nin bilgi anlayışında bir insanın kendi varlığını bilmesi veya insanın bir şeyin aynı anda hem mevcut hem de ma'dûm olamayacağına dair bilgisi nefiy ve ispat içeren iki zaruri bilgi olsa da bunlar özel terkiplerdir. Bu terkipleri öne sürerek haberin mahiyetinin de zaruri olarak bilineceğini iddia etmek doğru değildir.⁵⁵ Diğer taraftan Âmidî, Râzî'nin iddiasının aksine mutlak haberin hususi haberin bir parçası olduğunu kabul etmemekte, aksine mutlak haberin daha umum/genel olduğunu savunmaktadır. Zira mutlak haber hususi haberin bir parçası olursa daha umum/genel olan, has

⁵¹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, 164-165.

⁵² Âmidî, *el-İhkâm*, 2/3-4.

⁵³ Ayrıntılı bilgi için araştırmanın "Râzî: Fıkıh Usûlü ve Belâgatın Ortak Bir Kavramı Olarak Haber" adlı başlığına bk.

⁵⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/4.

⁵⁵ Âmidî burada fein kîle-kulte formlarında bazı muhtemel soruları da cevaplamaktadır. Biz araştırmamızda bu formların ifade ettiği bilgileri özetleyerek aktarmaya çalıştık. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/4-5.

olanın içinde kısıtlanmış olur ki bu imkânsız bir şeydir.⁵⁶ Bu da ona göre Râzî'nin birinci delilinin tutarlı olmadığını göstermektedir.⁵⁷

Âmidî, Râzî'nin ikinci delilini de makul bulmamaktadır. Zira emir ve haberin hangi konumlarda hasen ve kabih olduğunun zaruri olarak bilinmesi için önce haber ve emrin ne olduklarının bilinmesi gerekmektedir. Oysa daha öncesinde böyle bir bilgi mevcut değildir. Ona göre hem bütün lafızlar hem de kelâmın haber ile emrin de içinde bulunduğu bütün kısımları zaruri olarak değil, ancak vaz' ve ıstılah yoluyla bilinebilir. Söz gelimi Arapların emir sîgasıyla hâlihazırda kastettikleri anlamı habere yüklemesinde bir sakınca yoktur. O halde ıstılahlara göre değişen bir şeyin zaruri olarak bilineceğini iddia etmek doğru gözükmemektedir. Bu da Râzî'nin ikinci delilinin hatalı olduğunu ve haberin ancak tanımla bilinebileceğini göstermektedir.⁵⁸

Râzî⁵⁹ dışındaki⁶⁰ bütün âlimlerin haberin ancak tanım ve nazar yoluyla bilinebilecek bir kavram olduğu konusunda ittifak ettiklerini, fakat onun nasıl tanımlanacağı hususunda ihtilaf ettiklerini ifade eden Âmidî, sonrasında mevcut haber tanımlarını analiz etmeye başlamaktadır. O ilk olarak Mu'tezilîlerin genelinin benimsediği haber tanımını ele almaktadır. Başta Cübbâîler, Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbar gibi birçok meşhur Mu'tezilî ve birtakım dilci haberi "Doğru ve yalana ihtimalli olan söz/الكلام الذي الميتمل للصديق والكذب" olarak tanımlamaktadır.⁶¹ Âmidî'ye göre bu tanım şu dört nedenden ötürü meramı ifade etmede yetersizdir:

1. Tanım "Muhammed (s.a.v.) ve Müseylimetülkezzâb nübüvvet iddiaları hususunda doğru söylüyorlar" sözünü ve benzer ifadeleri kapsamına alamamaktadır. Çünkü bu söz haber formunda olmakla birlikte kendisine doğru ve yalan denilememektedir. Zira bu sözün doğru kabul edilmesi Müseylime'nin tasdik edilmesini, yalan kabul edilmesi ise Hz. Peygamber'in tekzip edilmesini gerektirmektedir ki bunların ikisi de yanlıştır. Benzer şekilde bir kişi "Verdiğim bütün haberler yalandı" dese, bu sözün de doğru ve yalan olduğu söylenemez. Zira eğer bu söz doğru ise söz sahibinin verdiği haberlerin tamamının yalan olması gerekir, ama son sözü doğrudur. Şayet bu söz yalan ise söz sahibinin verdiği bütün haberlerin doğru olması gerekir, fakat son sözü yalandır. Âmidî'ye göre bütün bunlar Mu'tezile'nin genelinin benimsediği tanımın efrâdını câmi ve ağıyarını mâni olmadığını göstermektedir.⁶²

2. Tanım devre, yani kısır döngüye yol açtığı için hatalıdır. Şöyle ki doğru ve yalanın ne olduğunu bilmek, haberin tanımını bilmeye bağlı kılınmıştır. Haberin tanımını bilmek için de doğru ve yalanın ne olduğunu bilmek gerekmektedir. Makul bir sonuca ulaştırmayan bu döngü tanımın meramı ifade etmede yeterli olmadığını göstermektedir.⁶³

3. Tanımda cem' (beraberlik) anlamına delalet eden "ve/و" bağlacı kullanılmıştır. Bu bağlaç kendisine haber denen bütün sözlerin aynı anda doğru ve yalanla nitelenmesini gerektirmektedir. Fakat bir haberin birbirinin zıttı olan bu iki kavramla beraberce nitelenmesi mümkün değildir. Bu

⁵⁶ Âmidî'nin buradaki umum ve has terimlerini usûlcülerin değil, mantıkçıların kullandığı anlamda kullandığını söyleyebiliriz. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/5.

⁵⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/5.

⁵⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/6.

⁵⁹ Âmidî aslında bu kişinin kim olduğunu söylememektedir, fakat aktardığı deliller sayesinde onun Râzî'yi kastettiğini tespit ettik. Bu yüzden Âmidî'nin zikretmediği bu ismi açıkça zikrettik.

⁶⁰ Her ne kadar Âmidî böyle dese de Sekkâkî'nin haberin tanımının yapılmasına karşı gösterdiği sert tepki ve aynı görüşte bir fırkadan bahsetmesi için aslının Âmidî'nin dediği gibi olmadığını göstermektedir.

⁶¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/319; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/6.

⁶² Âmidî, *el-İhkâm*, 2/6. Âmidî, Mu'tezile'nin genelinin benimsediği haber tanımına yönelttiği dört eleştiriden sonra Mu'tezilî meşâyihin kendi haber tanımlarını ihlal eden "Muhammed (s.a.v.) ve Müseylime nübüvvet iddiaları hususunda doğru söylüyorlar" sözü hakkındaki yorumlarını aktarıp ardından onları eleştirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/7-8.

⁶³ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/6.

geçen ve hem haber hem de kelâmın diğer kısımları için cins⁷⁰ olan “اللفظ” ifadesiyle mecazî haberler, yani işaret ve delalet yoluyla bilgi aktarımı, “الدال” ifadesiyle herhangi bir manaya delalet etmeyen mühmel lafızlar, “بالوضع” ifadesiyle mülâzemet⁷¹ yoluyla delalet eden lafızlar, “على نسبة” ifadesiyle alemler ve nispet yoluyla delalet etmeyen bütün lafızlar, “يحسن السكوت عليه من غير حاجة إلى تمام” ifadesiyle de takyîdî nispet içeren sözler, yani sıfat tamlamaları tanımdan çıkarılmıştır. Âmidî “معلوم” ifadesiyle mevcut ve ma’dûm olan haberleri, “سلباً أو إيجاباً”⁷² ifadesiyle de “Zeyd evdedir” ve “Zeyd evde değildir” gibi sözleri tanıma dâhil etmiştir.⁷³

Görüldüğü üzere Âmidî hem haberin tanımına karşı çıkanları hem de mevcut haber tanımlarını titiz bir şekilde inceleyerek eleştirmiştir. En sonunda haberi daha önce benzeri olmayan orijinal ifadelerle tanımlayan Âmidî’nin konuyla ilgili açıklamalarında mantık terimlerinden ve aklî ilkelerden önemli ölçüde faydalandığı görülmektedir. O, orijinal haber tanımıyla kendisinden sonraki bazı usûlcüleri de etkilemiştir. Ancak bunu açıklamadan önce Râzî, Sekkâkî ve Âmidî’nin haberin tanımıyla ilgili düşüncelerini mukayese etmemiz gerekmektedir.

4. Değerlendirme: Râzî, Sekkâkî ve Âmidî’nin Haber Tanımıyla İlgili Görüşlerinin Mukayesesi

Râzî, Sekkâkî ve Âmidî o dönemde meşhur olan haber tanımlarını fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat eseri ayırt etmeksizin genel olarak incelemiştir⁷⁴ ve meramı ifade etmede yetersiz gördükleri tanımları eleştirmişlerdir. Râzî ve Âmidî, haberin tanımını itikadî boyutuyla da değerlendirmiştir. Söz gelimi Râzî, Allah’ın (c.c.) daima doğru olan ve kendisinde asla yalan ihtimali bulunmayan kelâmını kapsamına alamayan haber tanımından söz etmiş, Âmidî ise aynı tanıma bizzat bu gerekçeyle eleştirmiştir. Yine Râzî’nin *Nihâyetü’l-îcâz*’da isim-müsemma konusuna değinmesi,⁷⁵ Âmidî’nin de nefiste mana olan kelâmın hususi bir söz olduğunu söyleyerek lafzî kelâm olan haberi tanımladığını belirtmesi,⁷⁶ onların meseleyi kelâmî boyutuyla da ele aldığını gösteren delillerdir. Sekkâkî fıkıh usûlü ve kelâm kitaplarında geçen ve usûlcülerin birtakım itikadî yorumlarda bulunduğu haber tanımlarını eleştirmekle birlikte konunun itikadî boyutuna değinmemiştir.

Râzî, *el-Mahsûl*’de aklen zaruri olarak bilindiğini iddia ederek haberin tanıma ihtiyaç duymayan, manası açık ve anlaşılır bir terim olduğunu savunmasına karşılık *Nihâyetü’l-îcâz*’da onu tanımlamış ve mevcut bir iki haber tanımını eleştirmiştir. Bu durumda bizzat eserleri aracılığıyla Râzî’ye nispet edebileceğimiz iki farklı görüş bulunmaktadır. Râzî sözü edilen iki eserinden birinde diğer eserine veya önceki görüşüne atıf yapmasa da *el-Mahsûl*’ü otuzlu yaşlar gibi ömrünün genç sayılabilecek bir döneminde (576/1180) tamamlaması,⁷⁷ onun *Nihâyetü’l-îcâz*’ı *el-Mahsûl*’den daha sonra yazdığını ve fikri değiştiği için haberi *Nihâyetü’l-îcâz*’da tanımladığını düşündürmektedir. Sekkâkî’nin, Râzî’nin *el-Mahsûl*’deki görüşüne hiç değinmeden doğrudan onun *Nihâyetü’l-îcâz*’daki haber tanımını eleştirmesi de buna bir delil sayılabilir. Zira Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-’ulûm* adlı eserinin temel kaynaklarından biri Râzî’nin *Nihâyetü’l-îcâz*’dır.⁷⁸ Yanı sıra Sekkâkî’nin başta Ebû’l-Hüseyin el-Basrî olmak üzere usûlcülerin fıkıh usûlü eserlerinde yer verdikleri haber tanımlarını eleştirmesi onun

⁷⁰ Büyük olasılıkla Âmidî “cins” ifadesiyle mantık istilahlarındaki “cins”i kastetmiş olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Katipoğlu, “Cins”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/18-20.

⁷¹ Bu mantık terimi ve delalet şekli hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hülya Altunya, “Gelenbevi’nin İsağuci Şerhi İsimli Eseri Üzerine ‘Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında’ Bir İnceleme”, *Eskiye: Sosyal Bilimler Dergisi* 41 (2020), 585.

⁷² Âmidî’nin haber tanımında doğrudan bu şekilde bir ifade yer almamaktadır. Ancak dolaylı olarak vardır. Tanımdaki “سلب” ifadesinden önceki lafızların zımnen bu manayı ifade ettiği söylenebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/9.

⁷³ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/9.

⁷⁴ Âmidî, Râzî ile Sekkâkî’nin belâgat eserlerini incelemese de onun eleştirdiği tanımlar daha önceki asırlarda kelâmcıların ve dilcilerin benimsediği tanımlardır. Bu yüzden “genel olarak” ifadesini kullandık.

⁷⁵ Râzî, *Nihâyetü’l-îcâz*, 73.

⁷⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/3-4.

⁷⁷ Ferhat Koca, “el-Mahsûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 27/391-392.

⁷⁸ Mehmet Sami Benli, “Miftâhu’l-’Ulûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 30/20-21.

fıkıh usûlü eserlerini de incelediğini göstermektedir. O halde *Nihâyetü'l-îcâz*'ı temel kaynak olarak kullanan Sekkâkî, Râzî'nin *el-Mahsûl*'deki görüşüne de aşına olmalıdır. Sekkâkî'nin buna rağmen Râzî'nin *el-Mahsûl*'deki görüşüne atıf yapmadan doğrudan *Nihâyetü'l-îcâz*'daki haber tanımını eleştirmesi, Râzî'nin haberin tanımı hakkındaki görüşünün sonradan değiştiğini gösterebilir. Âmidî ise Râzî'nin *el-Mahsûl*'de benimsediği; haberin tanıma ihtiyaç duymayan açık bir kavram olduğuna yönelik görüşü delilleriyle birlikte eleştirmiş, ama kusur bulduğu haber tanımları arasında Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'daki tanımını zikretmemiştir. Yine Âmidî, sadece bir kişinin haberin tanımlanmaya ihtiyaç duymayan bir kavram olduğunu savunduğunu açıklayarak Râzî'nin ileri sürdüğü delilleri aktarmış, aynı görüşü benimseyen Sekkâkî'den ise söz etmemiştir. Bu durumda Âmidî'nin Sekkâkî ile Râzî'nin belâgat eserlerini incelemediğini, sadece fıkıh usûlü eserlerinde geçen haber tanımlarını eleştirdiğini düşünebiliriz. Bunun en önemli delili, Âmidî'nin *el-İhkâm*'ı ömrünün son yıllarına tekabül eden 625/1228'de,⁷⁹ yani Râzî'nin vefatından on dokuz yıl sonra, Sekkâkî'nin vefatından da bir yıl önce tamamlamasıdır.⁸⁰ Şayet Âmidî, o dönemde yazılan belâgat eserlerini de inceleyeydi Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'daki yeni görüşüne ve Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'daki açıklamalarına yer verebilirdi. Bununla birlikte Âmidî'nin o dönemdeki belâgat eserlerini incelememesi, onun konuyu sadece usûl ve kelâm ilişkisi içerisinde ele aldığı anlamına gelmez. Zira Âmidî'nin eleştirdiği haber tanımları daha önceki asırlarda birtakım dilciler tarafından da benimsenmiştir.⁸¹

Büyük bir dil bilimci olmanın yanında usûl ve fîrûda da yetkin olan⁸² Sekkâkî ile çok yönlü bir âlim olan Râzî'nin haberin çeşitli tanımlarına belâgat eserlerinde yer verip bazılarını eleştirmeleri, konunun en az fıkıh usûlü ve kelâm ilmi kadar Arap dili ve belâgatının de önemli meselelerinden biri olduğunu göstermektedir. Haberın Arap dilinin güzelliklerinin ve inceliklerinin icra edildiği bir söz çeşidi olmanın yanında şer'î nasların kısımlarından biri olması, özellikle de Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcüler arasında cereyan eden halku'l-Kur'ân ve kelâm-ı nefsî tartışması onun çok yönlü bir kavram olarak incelenmesinin başat nedenlerinden biri olabilir.

Râzî, Sekkâkî ve Âmidî'nin haberin tanımıyla ilgili dikkat çeken bir diğer özelliği de haberin tanımında mantık terimlerini ve misallerini kullanmasıdır. Görüşlerini had, resim, cins ve takyîdî nispet gibi mantık kavramlarını kullanarak açıklamaları, hayvân-ı nâtık ve benzeri mantık ilminde yaygın olarak kullanılan misallere yer vermeleri bunu göstermektedir.

Râzî, Sekkâkî ve Âmidî'nin haberin tanımıyla ilgili ortak yönlerinden bir diğeri, kendilerinden önceki mevcut haber tanımlarını objektif bir şekilde eleştirmeleridir. Onların mevcut tanımları kime ait olduğunu dikkate almaksızın incelediği ve eleştirdiği görülmektedir. Özellikle Âmidî'nin efrâdını câmi ve ağıyarını mâni bir tanım oluşturmak için büyük çaba sarf ettiğini söyleyebiliriz.

Sekkâkî ve *el-Mahsûl* isimli eserinde Râzî haberin tanımlanmaya ihtiyaç duyulmayan manası anlaşılır bir kavram olduğunu ifade etseler de haber en nihayetinde ilmî bir kavramdır. Dolayısıyla her kavram gibi haberin de tanımlanabileceği söylenebilir. Bu açıdan Âmidî'nin Râzî'ye yönelik eleştirilerinin makul olduğu söylenebilir.

5. Râzî, Sekkâkî ve Âmidî'nin Haberın Tanımı Kapsamında Kendilerinden Sonraki Döneme Etkileri

el-Mahsûl'ü şerh eden usûlcülerin haberin tanımı hususunda genel olarak Râzî'yi takip etmedikleri görülmektedir. Mesela Şehâbeddin el-Kârâfî (ö. 684/1285) *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl* adlı eserinde Râzî'nin haberin tanımına yönelik görüşlerini ve mevcut tanımlar hakkındaki eleştirilerini aktardıktan ve bunların büyük çoğunluğunu benimsedikten sonra⁸³ haberi farklı bir

⁷⁹ Salim Ögüt, "el-İhkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/534-535.

⁸⁰ Üç âlimin vefat tarihleri için bk. Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 12/89; Durmuş, "Sekkâkî, Ebû Ya'kûb", 36/332; Yüksel, "Âmidî, Seyfeddin", 3/57.

⁸¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 15/319-322.

⁸² Durmuş, "Sekkâkî, Ebû Ya'kûb", 36/332-34.

⁸³ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 6/2783-2785, 2791-2793.

tarifle tanımlamıştır.⁸⁴ Benzer şekilde Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî (ö. 688/1289) *el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl* adlı *el-Mahsûl* şerhinde Râzî'nin haberin zaruri olarak bilinen bir kavram olduğuna yönelik ileri sürdüğü delillerin zayıf olduğunu belirtmiş ve nisbî bir kavram olan haberin pek çok tanımının bulunduğu açıklamıştır.⁸⁵ Görüldüğü üzere bazı *el-Mahsûl* şârihleri haberin tanıma muhtaç bir kavram olup olmadığı hususunda Râzî ile aynı fikirde değillerdir. Aslında Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz* da haberi tanımlamıştır, fakat bu iki usûlcü büyük olasılıkla *el-Mahsûl*'ü mercek altına almaları nedeniyle Râzî'nin *Nihâyetü'l-İcâz* daki haber tanımından söz etmemişlerdir.

Kaynaklarda Sekkâkî'yi referans göstererek haberin tanıma ihtiyaç duymayan manası anlaşılır bir kavram olduğunu iddia eden bir dilbilimciye ve usûlcüye rastlamadık. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Bahâeddin es-Sübkî (ö. 773/1372), Sekkâkî'nin Râzî'nin *Nihâyetü'l-İcâz* daki haber tanımına yönelttiği eleştirileri hatalı bulmuştur.⁸⁶

Âmidî nispeten bazı usûlcüleri etkileyebilmiştir. Mesela Hanbelî fakihî İbn Hamdân (ö. 695/1295) haberi “Yüklemiyle anlamca tamamlanmış bir cümle olarak (sükût sahih olan) bilinen şeyin diğer bilinen şeye nispet edilmesine veya edilmemesine delalet eden söz/ هُوَ قَوْلٌ يَدُلُّ عَلَى نِسْبَةِ مَعْلُومٍ إِلَى مَعْلُومٍ / ”أَوْ سَلْبِهَا عَنْهُ، وَيَحْسُنُ السُّكُوتُ عَلَيْهِ” olarak tanımlamıştır.⁸⁷ Bu tanım Âmidî'nin haber tanımının özeti mahiyetindedir. Benzer şekilde usûlde Râzî'nin takipçileri arasında sayabileceğimiz Sirâceddin el-Urmevî'nin (ö. 682/1283)⁸⁸ öğrencilerinden Şâfiî fakihî ve Eş'arî kelâmcısı Safiyyüddîn el-Hindî (ö. 715/1315), *Nihâyetü'l-vüsûl fî dirâyeti'l-usûl* ve *el-Fâ'ik fî usûli'd-dîn* adlı eserlerinde yukarıda söz ettiğimiz haber tanımlarını ve Râzî de dâhil olmak üzere usûlcülerin mevcut tanımlara yönelttiği eleştirileri aktardıktan sonra içlerinde en güzelinin Âmidî'nin haber tanımı olduğunu savunmuştur.⁸⁹ Yine Hanbelî fakihî Necmüddîn et-Tûfî (ö. 716/1316), *Şerhu Muhtasari'r-Ravza* adlı fıkıh usûlü eserinde mevcut haber tanımları içerisinde en güzelinin Âmidî'nin haber tanımı olduğunu belirtmiştir.⁹⁰ Muasır araştırmacılardan Ebü'l-Münzir el-Minyâvî de Âmidî ile İbn Hamdân'ın tanımlarını birleştirdiğini ileri sürerek “اللفظ” yerine “قَوْلٌ” ifadesinin kullanılması dışında Âmidî'nin haber tanımını olduğu gibi kabul etmiştir. Onun bu tavrının nedeni “lafzın/اللفظ” haberin cins-i baîdi, “kavlin/قَوْلٌ” ise cins-i karfî olmasıdır. Yine Minyâvî'ye göre Âmidî'nin haber tanımı içeriği sebebiyle efrâdını câmi ve ağıyarını mâni olma bakımından daha güzeldir.⁹¹

⁸⁴ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 6/2793.

⁸⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 5/565-566.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Hâmid Bahâüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî el-Mısırî, *'Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1423/2003), 1/106.

⁸⁷ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr*, thk. Abdurrahman el-Cebreyn vd. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000), 4/1705.

⁸⁸ Sirâceddin el-Urmevî, *et-Tahsil mine'l-Mahsûl* adlı fıkıh usûlü eserinde Râzî'nin *el-Mahsûl*'ünü ihtisar etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Çağrırcı “Sirâceddin el-Urmevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/264.

⁸⁹ Hindî, *el-Fâ'ik*, 2/139; a.mlf., *Nihâyetü'l-vüsûl*, 7/2705.

⁹⁰ Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî el-Hanbelî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 2/69.

⁹¹ Ebü'l-Münzir Mahmûd b. Muhammed b. Mustafa b. Abdüllatif el-Minyâvî, *eş-Şerhu'l-kebîr li Muhtasari'l-usûl min 'ilmi'l-usûl*, nşr. el-Mektebetü's-Şâmile (Mısır: el-Mektebetü's-Şâmile, 1432/2011), 162-163.

Âmidî haberin tanımı konusunda birtakım usûlcüyü etkilese de 7./13. yüzyıldan 9./15. yüzyıla kadarki süreçte yaşayan Karâfî,⁹² Teftâzânî (ö. 792/1390)⁹³ ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413)⁹⁴ gibi bazı meşhur usûlcüler “Doğru ve yalana ihtimalli söz” şeklindeki haber tanımını makul bulmuşlardır. Bu da Râzî, Sekkâkî ve Âmidî'nin usûl, mantık, belâgat ve kelâm ilişkisi çerçevesinde tartıştığı haber tanımının ve bu konudaki görüşlerinin sonraki asırlarda yaşayan bazı meşhur Eş'arîler tarafından kabul görmediğini gösterebilir.

Sonuç

Haber, 6./12. ve 7./13. yüzyıllarda yaşayan Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerden Râzî, Sekkâkî ve Âmidî'nin ayrıntılı bir şekilde incelediği kavramlardan biridir. Üç usûlcü de kendisinden önceki yüzyıllarda benimsenen meşhur haber tanımlarını objektif bir şekilde eleştirmişlerdir. İşin sonunda Râzî, daha önce kaleme aldığı *el-Mahsûl* isimli fıkıh usûlü eserinde haberin manası anlaşılır ve tanıma ihtiyaç duymayan bir kavram olduğunu iddia ederken *Nihâyetü'l-İcâz* da onu tanımlamıştır. Sekkâkî de tıpkı Râzî'nin *el-Mahsûl*deki yaklaşımı gibi onun manası anlaşılır olduğu için tanıma ihtiyaç duymayan bir kavram olduğunu savunmuş, Âmidî ise hem haberin tanımlanmasına karşı çıkanları hem de mevcut tanımları eleştirerek haberi orijinal içerikte yeniden tanımlamıştır.

Haber, 6./12. ve 7./13. yüzyıllarda fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat ilişkisi çerçevesinde incelenen bir terimdir. Râzî, Sekkâkî ve Âmidî'nin üçü de daha önceki asırlarda dilcilerin, kelâmcıların ve usûlcülerin benimsediği meşhur haber tanımlarını eleştirmişlerdir. Yanı sıra Râzî ve Âmidî haberi tanımlarken mantık terimleri de kullanmışlardır. Sekkâkî ise konuyu daha çok Arap dilinin kendi içindeki ilkeleriyle açıklamaya çalışmıştır. O yüzyıllarda klasik usûl ilminde tasavvur bazındaki bazı tartışmalar önemli ölçüde kelâm ve mantık ilmiyle iç içe ilerlemiş, adeta klasik usûlü anlamak için sözü edilen ilimleri tahsil etmek zorunluluk arz etmiştir. Özellikle ilâhî kelâmın mahiyetine dair mezhebî yaklaşımlar bu konuda etkili olmuştur. Dolayısıyla bazı usûl konuları fıkıh usûlü, kelâm, belâgat ve mantık ilişkisi içerisinde ele alınmıştır. Çalışma boyunca anlatılanların tamamı bunun en temel kanıtıdır.

Haberin 6./12. ve 7./13. yüzyıllardaki tanımı hakkındaki tartışmaların merkezinde Râzî bulunmaktadır. Sekkâkî Râzî'nin *Nihâyetü'l-İcâz* adlı belâgat eserindeki tanımını, Âmidî ise *el-Mahsûl*deki görüşünü ve delillerini eleştirmiştir. Ne var ki Râzî ile Sekkâkî haberin tanımı ve mahiyeti hakkındaki görüşü dolayısıyla herhangi bir usûlcüyü ve dilbilimciyi etkileyememiştir. Âmidî'nin haber tanımı ise bazı âlimler tarafından beğenilmiş ve övülmüştür.

Râzî ile Sekkâkî mevcut haber tanımlarını ana hatlarıyla incelemişler ve özellikle niçin tanımlanmaya ihtiyaç duyulmadığına odaklanmışlardır. Râzî'nin *Nihâyetü'l-İcâz*daki açıklamaları bile oldukça kısadır. Ancak Âmidî ikisine nispeten konuyu daha geniş ve daha sistematik incelemiş, hem Râzî'nin delillerini hem de mevcut haber tanımlarının kusurlarını maddeler halinde ve oldukça teknik bir sunumla açıklamıştır.

Kaynakça | References

Alkan, Ahmet. *Hicri İlk İki Asır Fıkıh Eserlerinin Hadis Usûlü Terimlerinin Oluşumundaki Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.

⁹² Kârâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*deki yaklaşımının aksine *Şerhu Tenkîhi'l-füsûl* adlı eserinde haberi “li-zâtihi” kaydı ekleyerek ve “ve” bağlacı kullanarak “Zâti itibarıyla doğru ve yalana ihtimalli söz” olarak tanımlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-füsûl*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd (Mısır: Şirketü't-Tıbbâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Müttehide, 1393/1976), 346.

⁹³ Teftâzânî, öncesinde görüşünü temellendirdiği bazı açıklamalar yapmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-be'yân*, thk. Abdülhamîd Hindâvî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013), 171-173.

⁹⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983), 96.

- Altunya, Hülya. "Gelenbevi'nin İsağuci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme". *Eskiye: Sosyal Bilimler Dergisi* 41 (2020), 571-598.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Afîfî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar. 3 Cilt. Lübnan: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2. Basım, 1408/1987.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Halil Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982.
- Benli, Mehmet Sami. "Miftâhu'l-Ulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/20-21. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bolay, M. Naci. "Beş Küllî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/545-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Cürcânî Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *et-Ta'rîfât*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nisâbü'rî. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. thk. Salah b. Muhammed b. Uveyda. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nisâbü'rî. *Kitâbü't-Telhîs fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah Cevlim en-Nebâlî - Beşir Ahmed el-'Umerî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.
- Durmuş, İsmail. "Sekkâkî, Ebû Ya'küb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Eş'arî Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn*. thk. Helmut Ritter. Wiesbaden: Dâru Ferâiz Şitâyiz, 3. Basım, 1400/1980.
- Evmeş, Adem. "Hillî'de Kavramlar Mantiği". *Mantık Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2021), 5-37.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd., Mısır: Daru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.
- Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs, Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi'l-şerhi'l-kebîr*. nşr. el-Mektebetü'l-İlmiyye. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1414/1993.
- Hindî, Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Urmevî. *el-Fâ'ik fî usûli'd-dîn*. thk. Mahmûd Nassâr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Hindî, Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Urmevî. *Nihâyetü'l-vüsûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Sâlih b. Süleymân Yûsuf - Sa'd b. Sâlim es-Süveyh. 9 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1416/1996.
- Irmak, Mustafa. *Haber ve İnşa (Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri)*. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- İsfahânî, Ebü's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed. *Şerhu Muhtasarı İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Mahzar Bekâ. 3Cilt. Suud: Dâru'l-Medenî, 1406/1986.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî*. thk. Mahmûd Muhammed Kâsım. 20 Cilt (15). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî. *Şerhu Tenkîhi'l-füsûl*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. Mısır: Şirketü't-Tıbbâti'l-Fenniyyeti'l-Müttehîde, 1393/1976.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî. *Nefâ'isü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995.

- Kürâunneml, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hasen el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî. *el-Münecced fi'l-lüga*. thk. Ahmet Muhtar Ömer - Dâhî Abdülbaki. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1409/1988.
- Katipoğlu, Hasan. "Cins". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Koca, Ferhat. "el-Mahsûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/391-392. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2014.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 16. Basım, 2017.
- Köz, İsmail. "İbn Sînâ Mantiğında Tasdikın Muteallığı". *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu*. ed. Mehmet Mazak – Nevzat Özkaya. 1/215-228. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2009.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkillî. *İzâhu'l-mahsûl min Burhânî'l-usûl*. thk. Ammâr et-Tâlibî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, ts.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed. *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr*. thk. Abdurrahman el-Cebreyn vd. 8 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1421/2000.
- Minyâvî, Ebü'l-Münzir Mahmûd b. Muhammed b. Mustafa b. Abdüllatif. *eş-Şerhu'l-kebîr li Muhtasari'l-usûl min 'ilmi'l-usûl*, nşr. el-Mektebetü's-Şâmîle (Mısır: el-Mektebetü's-Şâmîle, 1432/2011), 162-163.
- Öğüt, Salim. "el-İhkâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/534-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî. 6 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1418/1997.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*. thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1425/2004.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî. *Miftâhu'l-Ulûm*. nşr. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım.1407/1987.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 3. Basım,1409/1988.
- Sübki, Ebû Hâmid Bahâüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâfi el-Mısırî. *'Arûsü'l-efrâh fi şerhi Telhîsî'l-Miftâh*. thk. Abdülhamid Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 1423/2003.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. (Beyrut; Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1434/2013.
- Tûfi, Ebü'r-Rebî Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd el-Hanbelî. *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1407/1987.
- Urmevî, Ebü's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid. *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*. thk. Abdülhamîd Alî Ebû Züneyd. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1408/1988.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Haber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/346-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahredden er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yüksel, Emrullah. "Âmidî, Seyfeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 357-58. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.